

शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघाचे विद्वत्प्रमाणित

शिविम संशोधन पत्रिका

(Peer Reviewed Referred Research Journal) ISSN No. 2319-6025

(विद्यापीठ अनुदान आयोग नवी दिल्ली मान्यता अ. क्र. ६४१७५)

वर्ष : अकरावे अंक : बत्तीसावा

ऑक्टोबर - नोव्हेंबर - डिसेंबर २०२२

भाषांतर : संकल्पना आणि स्वरूप

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा
दोन दिवसीय आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय चर्चासत्र
मिन्नभाषिक साहित्याची मराठी भाषांतरे

Hache

Ka

él

en

ku

erre

esse

te

U

Vé

Double Vé

ix

lerec

शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघाचे विद्वत् प्रमाणित

शिविम संशोधन पत्रिका

(Peer Reviewed Referred Research Journal) ISSN No. 2319-6025

(विद्यापीठ अनुदान आयोग नवी दिल्ली मान्यता अ क्र. ६४१७५)

- ◆ वर्ष : अकरावे अंक : वत्तीसावा
ऑक्टोबर - नोव्हेंबर - डिसेंबर २०२२
- ◆ भाषांतर संकल्पना आणि स्वरूप
- ◆ संपादक : नंदकुमार मोरे
- ◆ संपादक मंडळ
एकनाथ पाटील, शामसुंदर मिरजकर,
गोमटेश्वर पाटील, मांतेश हिरेमठ
- ◆ अतिथी संपादक भरत जाधव
मराठी विभाग, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा
- ◆ अतिथी संपादक मंडळ
अशोक तवर महेश गायकवाड कांचन नलावडे
- ◆ प्रकाशक प्रकाश दुकळे
अध्यक्ष, शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ, कोल्हापूर द्वारा 'शब्दगंध',
प्लॉट नं. ३/ब, नृसिंह, कॉलनी, फुलेवाडी रिंगरोड, कोल्हापूर-४१६०१०
- ◆ मुद्रक श्री चैतन्य गायकवाड,
क्विक प्रिंट टेक्नोलॉजी, साईरल कॉम्प्लेक्स, ३ रा मजला, विसावा नाका
सातारा फोन नं. ९६६५५४४४५

ही संशोधन पत्रिका प्रकाशक डॉ. प्रकाश दुकळे, यांनी शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ, कोल्हापूर यासाठी क्विक प्रिंट टेक्नोलॉजी, सातारा येथे छापून 'शब्दगंध' प्लॉट नं. ३/ब, नृसिंह कॉलनी, फुलेवाडी रिंगरोड कोल्हापूर-४१६०१० येथे प्रकाशित केली. या पत्रिकेत प्रकट झालेल्या मतांशी संपादक, प्रकाशक व मुद्रक सहमत असतीलच असे नाही.

दोन / भाषांतर संकल्पना आणि स्वरूप

अध्यक्षीय मनोगत

लोकराजा राजर्षी शाहू महाराज आणि बडोदानरेश श्रीमंत छत्रपती सयाजीराव गायकवाड यांच्या प्रेरणेतून साकार झालेल्या सातारा मराठा विद्या प्रसारक समाज, सातारा या संस्थेचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा आणि शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघाच्या वतीने भिन्नभाषिक साहित्याची मराठी भाषांतरे या विषयावरील दोन दिवसीय आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय चर्चासत्र आणि शिविमचे १२ वे अधिवेशन संपन्न होत आहे. आपण सर्वांनी सहमतीने या अधिवेशनासाठी माझी अध्यक्षपदी निवड केल्याबद्दल मी सुरुवातीलाच आपल्या संघाचे अध्यक्ष प्रा. डॉ. प्रकाश दुकळे, सचिव प्रा. डॉ. रमेश साळुंखे तसेच कार्यकारिणीतील सर्व सदस्यांचे प्रथम मन-पूर्वक आभार मानते. हा संघ स्थापन व्हावा आणि आपल्या सर्वांना एक हक्काचा विचारमंच उपलब्ध व्हावा यासाठी प्रयत्न करणारे सन्मित्र प्रा. डॉ. सोनाळकर सर तसेच डॉ. डी.ए. देसाई सर आणि आजपर्यंत ज्यांनी शिविम संघाच्या विकासासाठी प्रयत्न केले त्या सर्व पदाधिकाऱ्यांचे मनःपूर्वक आभार मानते. तसेच मावळते अध्यक्ष आमचे स्नेही प्रा. डॉ. अनिल गवळी आणि आधीच्या अधिवेशनांचे अध्यक्ष यांनी केलेले काम समोर ठेवून मी काम करण्याचा प्रयत्न करेन अशी म्वाही याप्रसंगी देते.

आपला शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ हा महाराष्ट्रातील व महाराष्ट्राबाहेरील ज्या ज्या महाविद्यालयांमध्ये व विद्यापीठांमध्ये मराठी हा विषय शिकविला जातो त्या सर्वांना प्रेरणा आणि प्रोत्साहन देणारा आदर्श उदाहरण ठरला आहे असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. आपल्या संघाचे उद्घाटन विवेकानंद महाविद्यालय, कोल्हापूर येथे झाले आणि तिथून पुढे प्रत्येक वर्षी संघाने अधिवेशनांमध्ये वैविध्यपूर्ण विषय घेऊन तसेच विविध स्पर्धा घेऊन शिक्षक आणि विद्यार्थी यांचा सक्रिय सहभाग घेत आपले कार्य चालू ठेवले आहे. संघस्थापनेचा हेतू हा निश्चितपणे यातून सफल होत आहे आणि सर्वांनाच एक खुला विचारमंच या निमित्ताने प्राप्त झाला आहे. आजपर्यंत संघाच्या बहुतांशी उपक्रमांमध्ये आमच्या महाविद्यालयाने सक्रिय सहभाग घेतला आहे. आमच्या विद्यार्थ्यांना या स्पर्धांमध्ये काहीवेळा यशही प्राप्त झाले आहे. शिविम संघ आयोजित राष्ट्रीय पातळीवर कथाकथन व काव्यवाचन या दोन स्पर्धा कोरोनाच्या काळात आमही ऑनलाईन पद्धतीने यशस्वीपणे घेतल्या आहेत.

ISSN No. 2319-6025

भाषांतर : संकल्पना आणि स्वरूप / सात

भाषेतील साहित्य वाचनेन असे म्हटले तर मग आपल्यालाही एक वाचक म्हणून मर्यादा येतात हा आपणच आपला संकोच करून घेत असतो. मराठी ही आपली मायभाषा आहे. त्यामुळे आपली संस्कृती, साहित्य हे सर्व आपल्या मायभाषेतून समजून घेतलेच पाहिजे पण आपल्या देशातील बहुविधता आणि त्यातून दिसणारी एकता, सामाजिक विकास समजून घेण्यासाठी इतर भाषामधील साहित्य हे वाचलेच पाहिजे

आणखी एक मुद्दा मला इथे मांडावासा वाटतो तो म्हणजे प्रत्येक लेखकाची एक आंतरिक इच्छा असते की, आपण जास्तीत जास्त वाचकांपर्यंत पोहोचले पाहिजे. पण त्याची ही अंतःस्थ आकांक्षा कशी पूर्ण होणार? तर जेव्हा भाषेच्या भिंती नाहीशा होतील तेव्हा म्हणजे वाचकाचे अस्तित्त्व इथे गृहित धरावेच लागते. हा वाचकाचा केलेला अनुभव आहे असे मला वाटत नाही. अनुभवाच्या प्रदेशाला जशी कोणतीही सरहद्द नसते तशीच वाचनाला देखील कोणतीही सरहद्द नको भिन्न प्रदेशातल्या, भिन्न भाषा बोलणाऱ्या, भिन्न वंशाच्या आणि भिन्न संस्कृतीच्या लोकांशी संपर्क ही आता अपरिहार्य अशी गोष्ट आहे. आणि यासाठी भाषांतरातील साहित्याची निश्चितपणे मदत होईल असे मला वाटते

प्रत्येक अधिवेशनामध्ये विशिष्ट विषय घेऊन चर्चाही होत आहेत आणि अंकही अभ्यासपूर्ण निघत आहेत. सातारा येथील या अधिवेशनामध्येही भिन्नभाषिक साहित्याची मराठी भाषांतरे या विषयावर निश्चितपणे मौलिक चर्चा घडेल, अशी खात्री आहे. त्यामुळे मराठी विषयाचा विकास होण्यास हातभार लागणार आहे. त्यासाठी मी शुभेच्छा देते. शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघाने मला अध्यक्ष म्हणून मनोगतातून अभिव्यक्त होण्याची संधी दिली, त्याबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करते आणि शुभेच्छा देते. सर्वांना मनःपूर्वक धन्यवाद!

प्रा (डॉ) नीला जोशी

संपादकीय .. - डॉ. भरत जाधव	तीन
अध्वक्षीय मनोगत - प्रा. (डॉ.) नीला जोशी	सात
१ कन्नड- मराठी कादंबरीचा अनुबंध - डॉ. उमा कुलकर्णी	१
२. अनुवादाच्या निमित्ताने - सुप्रिया वकील	८
३. बंगालीतून मराठीत अनुवाद - विलास गिते	१४
४ भाषांतर विद्या - डॉ. सुप्रिया सहजबुंदे	२०
५. सांस्कृतिक अनुवादातील अडचणी - प्रा. (डॉ.) अनिल गवळी	२५
६. जाहिरात माध्यमाचे बदलते स्वरूप आणि भाषांतर - प्रा. (डॉ.) शिवलिंग मेनकुदळे	३०
७. अनुवाद आणि सांस्कृतिक अभ्यास - प्रा. डॉ. सुभाष आहरे	३९
८. भाषांतर मीमांसा आणि तिचे उपयोग - प्रा. (डॉ.) श्यामसुंदर मिरजकर	४८
९ भाषांतर : स्वरूप, विशेष आणि संधी - प्रा. (डॉ.) लता पांडुरंग मोरे	५५
१० भाषांतर : एक रोजगार निर्मितीक्षम उद्योग क्षेत्र - प्रा. (डॉ.) तालोबा बदामे	६३
११. परकीय भाषेतील साहित्यकृतींची मराठी भाषांतरे - डॉ. अशोक तवर	६९
१२. अनुवादाचे महत्त्व आणि उपयोग - प्रा. (डॉ.) बाबासाहेब नाईक	७८
१३. तौलनिक साहित्याभ्यास भाषांतर आणि संस्कृती अभ्यास - डॉ. भरत जाधव	८२
१४ भाषांतर प्रक्रिया : व्याप्ती आणि महत्त्व - डॉ. कृष्णा भवारी	९२
१५. अनुवादाचे स्वरूप, संकल्पना आणि महत्त्व - डॉ. आर. डी. कांबळे	९८
१६. भारतीय अनुवादित साहित्य समकालीनतेच्या संदर्भात - डॉ. गवराम पोटे	१०६
१७. भाषांतर : स्वरूप, आवश्यकता आणि मर्यादा - डॉ. युवराज देवाळे	११२
१८. भाषांतर संकल्पना : समस्या व उपाय - डॉ. शैलजा शिंदे	११८
१९. भाषांतर संकल्पना : प्रेरणा व उपयोग - डॉ. युवराज भामरे	१२३
२०. भाषांतर : भाषिक व सांस्कृतिक समस्या - डॉ. सविता केजळे	१२९
२१. भाषांतर आणि रूपांतराची भाषावैज्ञानिक बाजू - डॉ. विनायक राऊत, डॉ. सौ. कांचन नलबडे	१३४
२२. भाषांतरातील अडचणी - डॉ. अजित कांबळे	१४१
२३. मराठी- हिंदी अनुवादातील समस्या - डॉ. महादेव जाधव	१४६
२४ वाङ्मयीन भाषांतरातील सांस्कृतिक समस्या - डॉ. सुवर्णा पाटील	१५३
२५. विज्ञान आणि भाषांतर - डॉ. प्रविणसिंह शिलेदार	१५८

२६. अनुवाद: संकल्पना व स्वरूप - डॉ. प्राजक्ता निकम	१६७
२७. तौलनिक साहित्य व भाषांतर स्वरूप, संकल्पना - प्रा. लक्ष्मण बोरडे	१७३
२८. भाषांतर संकल्पनेचा विकास - डॉ. मनीषा नायकवडी	१८०
२९. भाषांतर साहित्य समृद्धीचे साधन - प्रा. आशालता खोत	१९१
३०. भाषांतर आणि वाचनसंस्कृती - प्रा. लता माळी	१९८
३१. मराठी साहित्यातील भाषांतरविषयक जाणिवा - प्रा. रघुनाथ मुडळे	२०३
३२. भाषांतर आणि संस्कृती अभ्यास - प्रा. प्रज्ञा कांबळे - शिरगावकर	२११
३३. भाषांतर आणि रोजगाराच्या संधी - प्रा. रघुनाथ गवळी	२१८
३४. १९व्या शतकातील अनुवादित कादंबरीचे स्वरूप - डॉ. सुभाष पाटील	२२४
३५. भाषांतर संकल्पना व स्वरूप - प्रा. श्रीरंग तराळ	२३५
३६. अनुवाद- शास्त्र की कला? - डॉ. शर्मिला घाटगे	२४३
३७. भाषांतर : सांस्कृतिक समस्या प्रा. सी. उज्वला देसाई	२४८
३८. सुप्रिया वकील यांच्या अनुवादित साहित्याचे विशेष - डॉ. विनोद कांबळे	२५६
३९. निशिकांत ठकारांची भाषांतरविषयक भूमिका - प्रा. सी. संगीता खरात	२६२
४०. सोनाली नवांगुळ : भाषांतरित साहित्यातील आश्वासक चेहरा - प्रा. गुंडोपंत पाटील	२६९
४१. भिन्नभाषिक भाषांतराची प्रक्रिया - प्रा. (डॉ.) सविता व्हटकर	२८२
४२. अनुवादित साहित्य : संकल्पना व स्वरूप - डॉ. सागर पाटील	२८८
४३. अनुवाद और तुलनात्मक साहित्याध्ययन - चेतन खेलिया	२९७
४४. अनुवाद की प्रासंगिकता - प्रा. एस. के. आतार	३०२
४५. रोजगार के परिप्रेक्ष्यमें अनुवाद - डॉ. गणेश गभाले	३०६
४६. Cultural and Geo-Spatial Untranslatability from Marathi into English Dr. Datta Sawant Dr. Tukaram Hapgunde	३१४

संपादकीय ..

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा तसेच शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ, कोल्हापूर यांच्या संयुक्त विद्यमाने दिनांक ४ आणि ५ फेब्रुवारी २०२३ रोजी भिन्नभाषिक साहित्याची मराठी भाषांतरे या विषयावरील दोन दिवसीय आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय चर्चासत्राचे आणि शिविमच्या बाराव्या अधिवेशनाचे आयोजन करित आहोत. कला व वाणिज्य महाविद्यालयाने सुवर्ण महोत्सवी वर्षात पदार्पण केले आहे. या वर्षानिमित्त शिविमचे अधिवेशन आणि राष्ट्रीय चर्चासत्र संस्मरणीय करण्याचा आमचा मानस आहे. या ऐतिहासिक प्रसंगाचे आपण साक्षीदार होत आहात याचा आम्हास सार्थ अभिमान आहे.

भारतातील एकमेव अभेद्य राजधानीचे शहर म्हणजेच सातारा शहराचे (शाहूनगर) संस्थापक छत्रपती थोरले शाहू महाराज औरंजेबाच्या कैदेतून सुटून आल्यावर छत्रपती शाहू महाराजांनी साताराच्या किल्ल्यावर आपला राज्याभिषेक करवून घेतला व साताराच्या किल्ल्यावरूनच त्यांनी राज्यकारभाराची सूत्रे हलवण्यास सुरुवात केली. त्यातूनच सातारा शहराच्या स्थापनेची कल्पना पुढे आली आणि शहराची मुहूर्तमेढ रोवत छत्रपती शाहू महाराजांनी मराठा स्वराज्याच्या ७० वर्षांच्या इतिहासात पहिल्यांदाच स्वराज्याची राजधानी डोंगरावरून जमिनीवर आणली. या शहराचे नाव शहराभोवती असलेल्या सात किल्ल्यांपासून (सप्त-तारा) तयार झालेले आहे. सातारा जिल्हा ही मराठी राज्याची राजधानी होती. सातारा शहराला एक मोठी ऐतिहासिक सामाजिक व शैक्षणिक पार्श्वभूमी लाभलेली आहे. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी स्थापन केलेले रयत शिक्षण संस्थेचे मुख्य कार्यालय सातारा या शहरात आहे.

शतकोत्तर यशस्वी वाटचाल करणाऱ्या मराठा विद्या प्रसारक समाजाची स्थापना जनकल्याणासाठी रचनात्मक कार्य करणाऱ्या लोकराजा राजर्षी शाहू महाराजांच्या प्रेरणेने झाली. दूरदृष्टीने विचार करणारे तारळे गावचे इनामदार श्रीमंत रुद्राजीराजे महाडिक व रावबहादूर संभाजीराव मोरे दुदुस्कर यांनी अत्यंत खडतर परिश्रमातून संस्थेची उभारणी केली. बहुजन समाजाच्या उद्वारासाठी व विशेषता शैक्षणिक विकासासाठी संस्थेची चाललेली धडपड पाहून बडोद्याचे जनहितेश राजे श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड व फलटण संस्थानचे संस्थानिक श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी संस्थेच्या

भाषांतर : सांस्कृतिक समस्या

प्रा. सौ उज्वला अर्जुनराव देसाई

मराठी विभाग प्रमुख

मातोश्री बयाबाई श्रीपतराव कदम कन्या महाविद्यालय, कडेगांव, जिल्हा सांगली.

उद्दिष्टे .

प्रस्तुत शोधनिबंध विषयाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत

१) साहित्याच्या भाषांतराची गरज आणि महत्त्व पटवून देणे.

२) भाषा आणि संस्कृती यांचा सहसंबंध पटवून देणे

३) भाषांतराचे सांस्कृतिक महत्त्व समजावून देणे

४) भाषांतरकाराला भाषांतर करताना प्रत्येक समाजाची धार्मिक, राजकीय, सांस्कृतिक, वाङ्मयीन भौगोलिक पार्श्वभूमी म्हणजेच संस्कृती अभ्यासण्याची आवश्यकता आहे. तरच तो भाषांतराला न्याय देऊ शकतो. या विषयाचे प्रतिपादन करणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधन विषयाच्या अभ्यासासाठी वर्णनात्मक तसेच विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करून भाषांतर सांस्कृतिक समस्या या शोधनिबंध विषयाद्वारे विविध वाङ्मय प्रकाराचे भाषांतर करताना येणाऱ्या सांस्कृतिक समस्यांवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे

प्रस्तावना

आजच्या जागतिकीकरणाच्या काळात निरनिराळ्या संपर्क माध्यमांनी जगाच्या सीमा अगदी जवळ आणल्या आहेत. देशो-देशीची भिन्न भाषा, भिन्न संस्कृती, भिन्न वंश असणारी माणसे अनेक कारणाने एकमेकांच्या संपर्कात येऊ लागली आहेत. जग हे बाजारपेठ बनल्याने ज्ञान, विज्ञान, तंत्रज्ञानांची तसेच अनेक व्यवहार करताना भावनांची व विचारांची देवाण- घेवाण होऊ लागली आहे. त्यामुळे, संपर्कमाध्यम म्हणून विविध भाषा येणे किंवा बहुभाषिक असणे गरजेचे झाले आहे. त्यामुळे साहजिकच आजच्या युगात भाषांतराला अनन्य साधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

भाषांतराची गरज आणि महत्त्व

आधुनिक युगात साहित्य, शिक्षण, विज्ञान, तंत्रज्ञान, वाणिज्य, प्रशासन, न्याय, व्यवहार, संस्कृती इ. क्षेत्रांमध्ये भाषांतराची गरज मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाली आहे. जगामध्ये संशोधित होणारे सर्व प्रकारचे ज्ञान आपल्या मातृभाषेत आणणे आणि आपल्या मातृभाषेतील साहित्य, संस्कृती, परंपरा, जगातील सर्व भाषांमध्ये पोचविणे भाषांतरामुळे शक्य झाले आहे. यशवंतराव चव्हाण यांनी म्हटले आहे ज्ञानभाषा आणि लोकभाषा एक झाल्याशिवाय समाजाचे जीवन समर्थ होत नाही. म्हणून आधुनिक युगात भाषांतराची प्रक्रिया गतिमान होऊन. भिन्न भाषा व भाषिकांना एकत्र जोडणारा. भाषांतर हा एक दुवा ठरतो आहे.

भाषांतर...विविध व्याख्या

भाषांतर म्हणजे एका भाषेतील आशय जसाच्या तसा दुसऱ्या भाषेत नेणे किंवा आशयाचे भाषिक स्थलांतर करणे होय. भिन्न भाषा, भाषिक साहित्य व संस्कृती यांना जोडण्याचे भाषांतर हे साधन आहे म्हणून translation is a bridge to join gulf streams असे म्हटले जाते.

१. मराठी विश्वकोश - मूळ भाषेतील मजकूर अथवा आशय आपल्याला अपेक्षित असलेल्या दुसऱ्या म्हणजे लक्ष्यभाषेत व्यक्त करण्याची कला म्हणजे भाषांतर किंवा अनुवाद होय

२ भालचंद्र नेमाडे - भाषांतर ही एका संहितेचे एका भाषिक सांस्कृतिक आवरणातून दुसऱ्या भाषिक सांस्कृतिक आवरणात स्थानान्तरण करणारी द्वैभाषिक प्रक्रिया आहे.

३ डॉ. कल्याण काळे - मूळ संहितेच्या वाचनाने मिळणारे ज्ञान आणि विचार, आनंद आणि अनुभव दुसरी भाषा बोलणाऱ्याला त्याच्या भाषेत उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न म्हणजे भाषांतर होय.

४ मिलिंद मालशे - लिखित मजकूर एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत आणणे याला भाषांतर अशी संज्ञा दिली जाते

५. माधव आचवल - कोणत्याही वाङ्मय कृतीचा परभाषेत केलेला अनुवाद म्हणजे एका सांस्कृतिक संदर्भातील अनुभवाला दुसऱ्या सांस्कृतिक संदर्भात रुजविण्यासारखे एक रोप उपटून दुसऱ्यांकुडीत पुन्हा रुजवावे तसे असते

अश्याप्रकारे अनेक भाषा अभ्यासकांनी भाषांतराच्या विविध व्याख्या केलेल्या आहेत.

भाषांतर - अनुवाद - रूपांतर - स्वैरानुवाद

भाषांतर आणि अनुवाद या दोन्ही संज्ञा समानार्थी वापरल्या जातात परंतु त्यामध्ये मोठा फरक आहे. अनुवाद ही व्यापक संज्ञा असून भाषांतर ही तिच्यात सामावणारी प्रक्रिया आहे. या दोन संज्ञांमध्ये फरक असून त्यातील सारांश विस्तार स्पष्टीकरण गद्य रूपांतर इ. प्रकार त्या मध्ये संभवतात. एक भाषिक अनुवादामध्ये सहसा न आढळणारा एक प्रकार भिन्न भाषिक अनुवादामध्ये आढळतो तो म्हणजे एका भाषेतील संहितेचा अर्थ दुसऱ्या भाषेमध्ये उतरवून प्रतिसंहिता तयार करणे हा होय याच प्रकारला रूढ अर्थाने भाषांतर म्हणण्याचा प्रघात आहे, असे डॉ. कल्याण काळे यांचे मत आहे. तर चंद्रकांत पाटील यांनी ही अनुवाद आणि भाषांतर या मध्ये फरक केलेला आहे, त्यांनी अनुवाद ही गंभीर क्रिया आहे आणि भाषांतर ही करमणुकीसाठी केलेली क्रिया आहे असे मानले आहे.

रूपांतर

या प्रक्रियेत एखाद्या वाङ्मय प्रकारातील कलाकृती दुसऱ्या वेगळ्या वाङ्मय प्रकारात नेणे म्हणजे रूपांतर होय. ह्यामध्ये एखाद्या कादंबरीचे नाट्यकृती मध्ये रूपांतरण करणे तर एखाद्या नाट्यकृतीचे चित्रपटामध्ये रूपांतर करणे होय.

स्वैरानुवाद

स्वैरानुवादात मूळ साहित्यकृतीमधील भौगोलिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वातावरण अनुवादित साहित्यकृतीत बदलले जाते. लक्षभाषेतील भौगोलिक, सामाजिक वातावरण विचारात घेवून स्वैरानुवादात आवश्यक ते बदल केले जातात. वाचकांच्या संवेदनशीलतेला रुचेल, पचेल असा बदल अनुवादक करतो.

भाषांतराचे प्रकार

सामान्यपणे भाषांतराचे प्रमुख दोन प्रकार आहेत.

१. मूलनिष्ठ भाषांतर

२. लक्षनिष्ठ भाषांतर

१. मूलनिष्ठ भाषांतर

मूलनिष्ठ भाषांतरात मूळ भाषेतील शब्द, शब्द रचना आणि शैली यांचे तंतोतंत अनुकरण केले जाते म्हणजेच मूळभाषेतील संहिता शब्दशः समजावून सांगायची हा उद्देश असेल तर संहितेला प्राधान्य दिले जाते. त्याला मूलनिष्ठ भाषांतर असे म्हणतात उदा. मृगाक्षी म्हणजे मृगासारखे डोळे असणारी, मीनाक्षी म्हणजे माश्यासारखे डोळे

असणारी. असे शब्दशः भाषांतर केले जाते.

२ लक्षनिष्ठ भाषांतर

या भाषांतरात लक्षभाषेतील शब्दरचना, वाक्य प्रचार, प्रतिमा यांच्या सहाय्याने मूळ भाषेतील आशय लक्षभाषेत आणला जातो, म्हणजे मूळ भाषेतील आशयाला अनुसरून भाषांतर केले जाते. मूलनिष्ठ भाषांतरापेक्षा लक्षनिष्ठ भाषांतर अधिक आव्हानात्मक असते. असे भाषांतर वाचताना वाचकाला मूळ साहित्यकृती वाचनाची प्रेरणा मिळते.

भाषा आणि संस्कृती सहसंबंध

भाषा हे विचार कल्पना आणि भावना व्यक्त करण्याचे साधन आहे. माणूस हा समाजशील प्राणी आहे. तो समाजाचा घटक असल्याने त्या समाजाची संस्कृती धर्म, परंपरा जपत आपले आयुष्य जगत असतो. प्रत्येक समाजामध्ये जात, पोट- जात, भाषा, बोली वेगवेगळ्या असू शकतात. प्रत्येक भाषिक आपल्या भाषेमधून त्याची जीवनप्रणाली आणि संस्कृती यांचे दर्शन घडवितो. भारतामध्ये अनेक धर्म जाती आणि पंथ आहेत. त्यांच्या चालीरीती, रूढी, परंपरा, श्रद्धा यांच्या मध्ये भिन्नता आहे. त्याचाच ठसा साहित्यामध्ये ही पडतो. साहित्य ही एक सांस्कृतिक घटना असल्याने साहित्या मधून तेथील संस्कृतीचे दर्शन घडत असते त्यामुळे, भाषांतर करताना केवळ दोन भाषा एकत्र आणल्या जात नाहीत तर दोन संस्कृतीही जवळ येऊन त्यामधून सांस्कृतिक आदान प्रदान होत असते. वेगवेगळे जीवनानुभव आणि समाज दर्शन त्यामधून घडते त्यामुळे भाषांतर हे भाषा विषयक आदान प्रदान करतच त्यापेक्षा विविध भाषिक मानवी समुहांना जोडण्याचेही काम करते भाषांतर म्हणजे एका भाषेतला आशय त्याच्यातील सौंदर्यानुभावासह म्हणजे शब्द योजना, ध्वनी योजना, वाक्य रचना, वाक्य प्रचार म्हणी, सांस्कृतिक शब्द, सामाजिक संकेत इत्यादींसह दुसऱ्या भाषेत आणणे

आज जग खूप जवळ येत चालले आहे, त्यामुळे जगातील अनेक संस्कृती आणि त्यांच्या साहित्यकृती यांची माहिती आपल्याला होत आहे. त्या साहित्या मधून नवीन प्रेरणा मिळते आणि वैचारिक आदान प्रदान होण्यास मदत होते. यामुळे माणूस प्रगल्भ होऊ लागला आहे. भारतात इंग्रजांच्या आगमनानंतर इंग्रजी शिक्षण प्रसारासाठी भाषांतराची गरज निर्माण झाली तसेच ख्रिस्ती लोकांनी धर्म प्रचाराच्या उद्देशाने बायबलचे भाषांतर मराठी मध्ये केले, या मुळे पंचतंत्र, हितोपदेश, सिंहासन बत्तीसी यासारख्या ग्रंथांचे समाजप्रबोधनासाठी भाषांतर झाले या कालखंडात भाषांतर

करण्याची लाटच निर्माण झाली त्यामुळे ह्या कालखंडाला भाषांतर युग असे म्हंटले गेले. केवळ इंग्रजी साहित्याचेच मराठीत भाषांतर झाले असे नाही तर मराठी भाषेतील उत्तमोत्तम ग्रंथांचे आणि रामायण महाभारत या सारख्या महाकाव्यांचेही इंग्रजीसह जगातील अनेक भाषांमध्ये भाषांतर झाले व जग भरात पोचले व त्यामधून भारतीय संस्कृतीचा परिचय जगाला झाला.

भाषांतरातील सांस्कृतिक समस्या

भाषा ही समाजाच्या संस्कृतीची घटक असल्याने कोणतेही साहित्य भाषांतरित होत असताना त्या शब्दांमधील आशय भाषांतरित करता येईलच असे नाही. त्यामध्ये सांस्कृतिक अडचणी येतात. आपल्याकडच्या म्हणी, वाक्यप्रचार यांचे भाषांतर करणे अवघड आहे. प्रत्येक समाजाची वाङ्मयीन, धार्मिक, राजकीय, सांस्कृतिक, भौगोलिक पार्श्वभूमी म्हणजेच संस्कृती भाषांतरकारला अभ्यासाची लागते त्यांचा अभ्यास नसेल तर तो भाषांतरला न्याय देऊ शकत नाही. तसेच भाषेतील साहित्यकृती ही त्या लेखकाची स्वतंत्र निर्मिती असते. त्यामुळे त्या मूळ साहित्यकृतीचे तंतोतंत भाषांतर करणे शक्य नसते. त्या लेखकाच्या वैयक्तिक शैलीमुळे त्याच्या विशिष्ट लक्षणांमुळे भाषांतर करणे अवघड जाते मूळ लेखकाची शैली हा त्या साहित्याचा आत्मा असतो. त्याच्याकडे दुर्लक्ष झाल्यास भाषांतर परिपूर्ण होवू शकत नाही सांकेतिक भाषा, बोली भाषा आणि प्रमाण भाषा अशी भाषेची अनेक रूपे आहेत. अश्यशा विविध रूपातून व्यक्त झालेले विचार भाषांतरामधून भाषांतरित होणे गरजेचे असते ते तसे झाले नाही तर भाषांतर प्रक्रियेमध्ये बाधा येते.

वॉड गुड इनफ या समाजशास्त्रज्ञाच्या विचारानुसार संस्कृती म्हणजे सामाजिक व्यवस्था आदिद्वारे मिळणारे ज्ञान. त्यांच्या मते भाषेच्या माध्यमातून विचार प्रक्रिया कार्यान्वित होते. भाषिक आविष्काराच्या सामान्य पातळीस संस्कृती असे म्हणतात. भाषेचा संबंध हा एका सांस्कृतिक ज्ञानाच्या देवाण घेवाणी बरोबर व दुसऱ्या सांस्कृतिक देवाण घेवाणी बरोबर जोडला जातो त्यामुळे संस्कृतीच्या संदर्भाविना भाषा असूच शकत नाही. त्यामध्ये लोक जीवनाशी संबंधित प्रथा परंपरा या संबंधीत संदेश वहनात विविध अडचणी येतात त्यावर भाषांतरकाराला मात करावी लागते उ. खरकट, उष्ट इ. शब्दांचे भाषांतर करताना अडचणी येतात विशिष्ट संस्कृतीचा आविष्कार, आचार, विचार, संस्कार, श्रद्धा ही चौकट बंदिस्त असते. मूळ साहित्यकृतीतील या घटकांना दुसऱ्याभाषेत नेताना ते कसे भाषांतरित करायचे हे भाषांतरकारा पुढे आव्हान असते त्यामुळे त्याला शब्दशः भाषांतर करणे अवघड जाते अशा सांस्कृतिक अडचणींमुळे

भाषांतर करणे भाषांतरकाराला अडचणीचे होते. एकादी भाषा जेव्हा येते तेव्हा ती नुसते शब्द घेवून येत नाही, तर ती तिची संस्कृती आणि संकेत व्यवस्था घेऊन येते त्यामुळे भाषांतरकाराला भाषांतर करताना त्याच्यावर अन्याय होणार नाही त्याची काळजी घ्यावी लागते कारण प्रत्येक संस्कृती प्रत्येक समाज आपली काही वैशिष्ट्ये टिकवून असतो त्या सामाजाची भाषा, धर्म, चालीरीती, जीवन प्रणाली, वैशिष्ट्य पूर्ण असते. आपल्याकडच्या धार्मिक चालीरीतींना पाश्चात्य भाषेमध्ये शब्द सापडत नाहीत. आपल्याकडील शिष्यांची भाषांतरे होवू शकत नाहीत त्यामुळे भाषांतर करताना सांस्कृतिक समस्या ही एक मोठी अडचण ठरते.

साहित्यप्रकारांच्या भाषांतरातील सांस्कृतिक समस्या

कवितेचे भाषांतर

कवितेचे भाषांतर करताना अनेक अडचणी भाषांतरकारापुढे उभ्या राहतात, कविता ही कवीची अभिव्यक्ती असते. कविता ही अनेक अर्थ सूचक असते ज्या भाषेत आणि संस्कृतीत ती लिहिली गेली असेल त्या भाषेत आणि संस्कृतीतच सूचित अर्थ दडलेले असतात. मूळ कवितेत हे आलेले अर्थ शोधणे हे भाषांतरकाराचे कर्तव्य असते. संस्कृतीच्या चौकटीत त्या कवितेचे स्थान काय आहे, तिची मुळे किती खोल आहेत हे भाषांतरकाराने समजून घेणे आवश्यक आहे. कवितेचे शब्द कवितेचा घाटाच्या स्वरूपाचाही सूक्ष्म अभ्यास केल्याशिवाय कविता भाषांतरित होऊ शकत नाही.

नाटकाचे भाषांतर

भाषिक व्यवहार हा नेहमीच संस्कृती विशिष्ट असतो. एका भाषेतून व्यक्त होणारे अर्थ देखील संस्कृती विशिष्ट असतात त्यामुळे प्रत्येक भाषेतील भाषिक व्यवहार सांस्कृतिक चौकटीतच अर्थपूर्ण ठरतो. एका भाषेतील अर्थ दुसऱ्या भाषेत जसाच्या तसा येवू शकत नाही. नाटकाच्या बाबत विचार करताना त्याचा घाट सौरचनात्मक तत्त्वे आणि भाषा भाषांतरकाराला विचारात घ्यावी लागतात कारण सांस्कृतिक भिन्नतेमुळे नाटकाच्या मूळ संहितेतील भाषेच्या अनेक सांस्कृतिक अर्थांचे पद भाषांतरात निर्माण करण्याचा प्रश्न भाषांतरकारापुढे आव्हानात्मक ठरतो मूळ संहितेचे अनुभव विश्व ज्या गोष्टींवर उभे आहे त्याकडे दुर्लक्ष केल्याने जे बदल होतात ते निश्चितपणे हानिकारक ठरतात असे डॉ माया पंडित यांनी नाटकाच्या भाषांतरातील समस्या या लेखात म्हंटले आहे. त्यांच्या मते विजय तेंडुलकरांच्या घाशीराम कोतवाल या नाटकात खेळे, दशावतार, तमाशा, कव्वाल्या इ. अनेक लोककलांमधील शैलींचा

वापर केला आहे. अस्या नाटकाच्या इंग्रजी भाषांतरात सममूल्य शैली वापरता येणे अशक्य ठरते कारण ती विशिष्ट सांस्कृतिक कला प्रकारांशी निगडित आहे त्यामुळे भाषांतराला मर्यादा येते. हाच प्रकार सर्व ललित साहित्याच्या भाषांतरात उद्भवतो.

कोणतीही कलाकृती सांस्कृतिक पिंडातून घडत असते त्याची पूर्ण ओळख करून घेणे भाषांतरकाराला आवश्यक असते. या संदर्भात काही विद्वानांची मते लक्षणीय ठरतात.

व. दि. कुलकर्णी - त्यांच्या मते अनुवादाचे सामर्थ्य व मर्यादा ध्यानी घेऊन मूळ काव्य सौंदर्यास हानी न पोहचविता त्याचा विकास करून अनुवाद करण्याचं कौशल्य अनुवादकाजवळ असावे लागते. अनुवादित साहित्यकृती वाचताना त्या साहित्यकृतीचा प्रभाव वाचकाला जाणवला पाहिजे

सदा कऱ्हाडे - यांच्या मते प्रथम भाषांतरकाराला अथवा अनुवादकाला स्तोत्र भाषेतील सामग्रीचा अर्थ, पूर्णतः ग्रहण करता आला पाहिजे. भारतीय साहित्यशास्त्रानुसार वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ आणि व्यंग्यार्थ हे ग्रहण करता आले पाहिजे तसेच पाश्चात्य साहित्यशास्त्रानुसार भाषिक अर्थ, कोषगत अर्थ आणि भावनात्मक अर्थ ग्रहण करता आले पाहिजे. याचा अर्थ अनुवादकाला भाषेचीच नव्हे तर संस्कृतीचीही जान असणे गरजेचे आहे. यामुळे वाचकाची दृष्टी समृद्ध होण्यास भाषांतराने मदत होते.

समारोप

भाषेच्या व वाङ्मयाच्या समृद्धीसाठी भाषांतर प्रक्रिया महत्वाची आहे. आज जग खूप जवळ येत चालले आहे. या जवळीकीबरोबर त्यांची संस्कृती आणि साहित्य यांचा आपल्याला परिचय होत आहे. त्यामधून वैचारिक आदान प्रदानाबरोबरच मानवी जीवनाला उपकारक तत्त्वविचार प्रेरणा देणारे आहेत. विचारवंत आणि त्यांचे साहित्य यांच्या परिचयामधून मानवी जीवन समृद्ध व्हायला मदत होणार आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. जोशी लक्ष्मणशास्त्री - मराठी विश्वकोश खंड - ३. म.रा.सा.सं.मं, १९७६.
२. डॉ. कल्याण काळे, डॉ अंजली सोमण - भाषांतर मीमांसा, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे. १९९७.
३. कऱ्हाडे सदा - भाषांतर, लोक वाङ् मय गृह मुंबई, १९९८.
४. नेमाडे भालचंद्र - टीका स्वयंवर, साकेत प्रकाशन औरंगाबाद, १९९१.
५. कुलकर्णी व. दि - मराठी साहित्य. विमर्श आणि विमर्शक, पद्मगंधा

प्रकाशन पुणे २००१

६ तृतीय वर्ष कला, मराठी अभ्यास पत्रिका क्र.-९, भाषांतर, रूपांतर, अनुवाद व वाङ्मयीन निबंध. दूर व मुक्त अध्ययन संस्था मुंबई विद्यापीठ मुंबई. जानेवारी, २०१९.

७. मराठी अनुवादित कादंबरी शिवाजी विद्यापीठ. एम. ए. मराठी अभ्यासक्रम.

□□□